

СПЕЦИФИКА НА ОБЩУВАНЕТО И УЧЕНЕТО В ИНТЕРНЕТ И ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК¹

Мария Христова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“ Факултет
по славянски филологии

Резюме:

Статията разглежда ролята на ИКТ за формирането на социокултурна и езикова компетентност в обучението по български език. Интегрирането на информационните и комуникационните технологии в процеса на езиковото обучение се разглежда като едно от средствата за преодоляване на демотивацията за учене на учениците, както и като необходимо и съществено условие за обновяване на обучението по роден език в съответствие с промените в съвременния информационен свят.

Ключови думи: обучение по български език, общуване, интернет комуникация, директен и индиректен информационен процес

SPECIFICS OF COMMUNICATION AND LEARNING IN THE INTERNET AND BULGARIAN LANGUAGE LEARNING

Maria Hristova

Abstract: *The article discusses the role of ICT in the formation of sociocultural and language competency in Bulgarian language learning. The integration of information and communications technologies in the language teaching process is viewed as one of the means of overcoming the learning demotivation of pupils, as well as a necessary and essential condition for the modernization of native language teaching in keeping with the contemporary information world.*

Keywords: *Bulgarian language teaching, communication, Internet communication, direct and indirect informational process*

¹ Този доклад е изготвен с финансовата подкрепа на СФ по проект № BGQ51POQQ1-3.3.Q4/52.

Една от основните цели на обучението по български език е усвояването на знания за езика и придобиването на умения от учениците за осъществяване на успешно речево общуване. „Общуването е сложен и многостранен процес, който може да се изявява едновременно и като взаимодействие между индивидите, и като обмен на информация, и като отношение на хората един към друг, и като съпреживяване и взаимно разбиране. Общуването е дейност, която по-често обслужва други дейности и има за свой предмет, предпоставка и резултат взаимодействието. То е осъзнато от участниците и се осъществява на основата на изградена или изграждаща се, укрепваща или разрушаваща се, реално съществуваща за партньорите общност" [1].

Нет комуникациите предлагат нови и различни по своя характер възможности за общуване. Това предопределя необходимостта от включването им като педагогическо средство при провеждането на езиковите занятия (занятията по първи и по втори език). Нет комуникациите са новият интерактивен форум на дигиталната нация, част от която са днешните ученици. Електронната поща, чатовете, групите за дискусии, скайп се приемат за нов вид общуване, но в основата им е наличието на традиционни умения за писмено и за устно общуване. Тези традиционни умения представляват част от залегналите в ДОО компетентности (социокултурна и езикова) по български език, които трябва да овладее всеки ученик в горния курс на средната образователна степен.

Нет комуникациите съвместяват елементи на двата вида общуване - писмено и устно. Новият елемент, който включват, е времето за осъществяване на общуването. *Електронният диалог* може да бъде проведен в реално време или да бъде отложен във времето.

Диалогът, реализиран в реално време, може да е писмен, безмълвен или директен, дистанционен.

С оглед на обучението по български език *предимствата на писмения, безмълвен диалог* се изразяват чрез няколко характеристики, които са в основата на обучението за създаване на писмен текст: развива се писмената реч и възможностите за писмено излагане на мисълта; създават се умения за генериране

на точен и лаконичен израз; развива се способност за бърза и адекватна реакция; съществува равнопоставеност на участниците; липсват личностните въздействия, което води до пълна концентрация върху смисъла и същността на текста.

Директният, дистанционен диалог включва глас и образ и притежава редица характерни черти, присъщи на устното общуване: съществува приближаване до реалните условия на непосредствения диалог; посредникът е реален (глас и образ) - създава се усещане за непосредствен контакт и възможност да се проследят и да се анализират подробности от невербалните средства за общуване - поглед, жест, мимика; използват се вербални и невербални средства за общуване; съществува устойчива обратна връзка.

По-важните възможности, които предлага отложеният във времето диалог за обучението по български език, са свързани с предварителната подготовка за участие в учебните занятия и с подготовката и изпълнението на домашна работа. Те включват: свобода в получаването и изпращането на информация в зависимост от собствените възможности, в предварително определен диапазон от време; възможност да се обмисли участието в конкретен диалог (писмен или устен) - допълнителни проучвания, справки, което води до задълбочени отговори, отразяващи по-добре мнението и отношението на участника, а извършените аналитико-синтетични дейности спомагат за формирането и развитието на умствените способности и за изграждането на интелекта; липсват притеснения от темпа на работа, от ограниченията на класната стая, от физически контакт, преодолява се страхът от грешки.

Акценти в обучението по български език в горния курс на средното училище са *принципите на комуникацията и начините на общуване*, формирането на мисленето и светоусещането на младите хора, които в условията на вече съществуващото информационно общество кардинално се изменят. Животът в съвременния свят се характеризира с нарастващи, неочаквано и бързо натрупващи се потребности и промени. Най-точно определение на съвременната реалност предлага Николас Негропонтe: „В новата цивилизация битовете (единица информация) заменят атомите (единица материя) като основен атрибут на човешките взаимодействия" [2].

Сред всички тези промени непроменена остава осъзнатата потребност от цивилизовано общуване - без насилие, с търпимост и толерантност към другомислещия и т. н.

Овладеяването на *принципите за успешна комуникация*, които съответстват на т. нар. максими на Грайс, е необходимо и важно условие за осъществяването на цивилизовано общуване и в реална, и във виртуална среда. Усвояването и усъвършенстването на умения за генериране на текстове (писмени или устни), съобразени с тези максими, е една от основните цели на занятията по български език.

Максимата за количество изисква участието в диалога (реален или електронен) да бъде толкова информативно, колкото е необходимо. Според *максимата за качество* трябва да се използва само тази информация, за която има адекватно доказателство, с което да бъде аргументирана. *Максимата за релевантност* апелира към точност и лаконичност на изказа, тоест да се говори по същество. *Максимата на маниера* включва наличието на яснота и подреденост. Уменията за толерантност, търпимост и уважение към другия формират същността на *максимата за учтивост*.

Начините на общуване, или т. нар. от Витгенщайн „езикови игри“ и техните правила, са другият основен акцент на занятията по български език. Знанията за „езиковите игри“ и уменията, свързани с правилното прилагане на правилата за тяхната употреба, са другото необходимо условие за успешно общуване при осъществяването и на реален, и на електронен диалог. Според Витгенщайн „езикът е жизнена форма. Значенията на езиковите знаци се разчитат в зависимост от контекстите, в които тези знаци, твърдения, изрази биват употребявани. Как един израз се употребява в определен език, се посочва от граматиката на този език, която съдържа правилата на играта. „Езиковите игри“ се състоят от някаква поредица от изрази, заедно с определена външна ситуация и свързаните с нея действия. Животът се осъществява като поредица от различни езикови игри“ [3].

Неоспорима е и връзката между езика и мисленето и между езика и светоусещането. От философска гледна точка човешкият език е способността за образуване на твърдения за миналото, настоящето и бъдещето, за възможното и

невъзможното, за действителното и въображаемото. Той е способността да се генерализира и абстрахира, да се аргументира и заключава, да се мисли в хипотези и алтернативи. Той е способността, чрез която човекът най-непосредствено се издига над конкретната ситуация, над настоящия момент и местоположение и формулира всеобщовалидни положения, норми и цели.

Разпространената през 20 век аналитична философия на езика разглежда езика като обективно налична, дадена в опита система от знаци. Но езикът е нещо повече от система от знаци и символи. Хайдегер заявява, че „езикът е дом на битието" и всичко, което е „дадено" на човека, му е дадено най-напред в езика. Затова и цялото разумно познание е налично в езикова форма. Според Хайдегер „ние не само говорим даден език, ние говорим от него. В известен смисъл ние биваме изказвани от езика. Езикът не само носи основните принципи на културата, в която възприемаме света, и не само проявява характера на личната ни екзистенция, но той съществено очертава и начина, по който възприемаме и удържаме в себе си самото битие. Езикът „стои" между субекта и света, който той възприема, и до голяма степен полага контурите на неговия свят" [4].

Съществуват и теории, според които езикът е средство за оцеляване, притежавано от човека, който за разлика от животните няма физиологични или биологични защитни способности (остри нокти, отровни зъби и т. н.). Тези хипотези за принципното тъждество между човешкия и животинските „езици" най-често не се приемат и се тълкуват като неприемлива аналогия.

Но ако проследим състоянието на езика, който съвременните млади хора използват в мрежата, ще установим наличието на едно явление, което може да бъде разглеждано като *протест срещу или като криза на официалния публичен език*, чиято функция е да обединява и да превежда множеството професионални езици, жаргони и диалекти на националния език. Младите хора видимо се чувстват отчуждени от езика на по-възрастните поколения, десетилетия наред клиширан, манипулиран и ритуализиран. Езикът на институциите и на официалните пространства се възприема като натрапен и тромав, а *киберпространството предлага по-големи възможности за езиков експеримент*.

Включването на информационните и комуникационните технологии в обучението по български език може да тушира напрежението между официалния език и езика на младите, което би довело до преодоляване на негативното отношение към родния език (днес приоритет имат чуждите езици, особено английският) и осъзнаване на неговото значение като средство за оцеляване и за успешна реализация в съвременния информационен свят.

Използването на компютърните технологии като образователно средство при провеждането на занятията по български език предизвиква множество промени в учебната среда, в ролите на участниците в учебния процес (учител и ученици) и в методите на взаимодействие между тях.

На практика *компютърът съчетава всички досега използвани средства и технологии за обучение* (подражателни, словесни, печатни, аудио-визуални). Това създава специфично *нова учебна среда*, при която целият процес на обучение придобива нови измерения. Разширява се информационната основа на процеса на обучение чрез възможностите, които предлага интернет - електронни библиотеки, електронни списания и сайтове, включващи материали, свързани с обучението по български език и литература. Акцентът се поставя върху използването на знанието за решаването на конкретни и автентични учебни задачи, тоест върху развитието на мисленето. Това създава възможност за пълно обучение чрез действие, което превръща ученика в действителен субект на обучението.

Традиционните роли на участниците в учебния процес също се променят. На учителя е отредена ролята на наставник (треньор), модел (пример), на човека, който подкрепя и насърчава ученика, инициира и стимулира неговия интерес за изучаване на родния език. По този начин се преодоляват редица предразсъдъци, които съответстват на утвърдената от авторитарната педагогика роля на *учителя* като „единствена власт“ и истината, която той защитава като „единствена истина“.

Ученикът става автор и творец на собственото си учене и осъзнава своята отговорност за резултатите от него. Това води до смяна на изходната философия от „добре напълнени глави“ (с акцент върху информацията - учебното съдържание по български език) към „добре направени глави“ (с акцент върху формирането на умения за учене и откриване на пътя към познанието). Това създава реална

възможност обучението по български език да отговори адекватно на новите образователни ценности, свързани с промяната на понятието за образован човек и да бъде в синхрон с потребностите и интересите на съвременните млади хора.

Новите роли на участниците в учебния процес предполагат включването на различни от *традиционните методи* на работа по време на занятията. Въвеждането на *активни и интерактивни методи и техники на работа*, основаващи се на действието и взаимодействието, води до създаването на стимулиращ и подкрепящ микроклимат в класната стая.

Важно място има *договарянето и приемането на правила* за междуличностните отношения по време на протичането на учебното занятие. Това възпитава у учениците чувство на уважение и толерантност към другите и създава положителна нагласа към учебния предмет -български език.

Създава се и *специфична организация на времето и пространството*, което се изразява в смяна на различни дейности в логична последователност (учениците инициират и изпълняват различни речеви дейности при решаването на учебните задачи); пространството на класната стая се използва максимално за онагледяване чрез възможностите, предлагани от компютърните технологии, както и за индивидуална работа и работа в групи (екипи).

Контролът върху процеса на ученето и върху резултатите от него се осъществява чрез съчетаване на различни форми на оценяване - самоконтрол, групов контрол, индиректен и неавторитарен контрол от страна на учителя. Така се формира чувство на отговорност у учениците към собственото им учене и за резултатите от него, осъществява се и перманентна обратна връзка между очакванията на учещия и степента, в която тези очаквания са реализирани.

С оглед на посочените промени е необходим нов вид диалог, при който не е достатъчно еднопосочното изпращане на едни или други съобщения, свързани с учебната информация. Нужен е партньор, нужна е заинтересована, активна аудитория във всички етапи на комуникационния процес - предизвикване на внимание, възприемане на учебната информация по български език, разбиране и съхранение.

Предизвикването на внимание, установяването на връзка между общуващите (учител и ученици) е начало на комуникационния процес, който протича по време на учебното занятие. Възможностите на компютърните технологии позволяват използването на директни и индиректни форми за поднасяне на учебната информация.

Четирите основни компонента на директния информационен процес претърпяват съществени промени: освен учителя и учебно-помощната литература, източник на информация са и специализирани сайтове, публикуващи материали, свързани с обучението по български език; съобщението като форма на организация на информацията може да бъде представено чрез възможностите, които предлагат различни приложни компютърни програми (Word, Power Point); информационната среда се определя от норми и правила за обмен и отношения; получателят (ученикът) става ключов компонент в информационния процес.

Индиректният информационен процес протича в т.нар. виртуална среда между учител и ученици и между ученик и ученици.

Възприемането на дадена информация (включително и учебната) се разбира като процес на отражение на действителността, в който активна роля играе личността на възприемащия - неговият опит и знания, потребности и интереси. Езиковите занятия трябва да бъдат ръководени не само от принципа „ад дрем“ (от факта), но и от принципа „ад хоменем“ (от човека). Тоест учителят трябва постоянно да има „пред очи“ аудиторията (учениците), към която се обръща, да „тръгва“ от нея и към нея, да се съобразява с очакванията ѝ и със степента на езиковата подготовка и психическа нагласа.

Дейностният подход, който се изисква при използването на компютърните технологии, превръща възприемането на учебната информация по български език (и по други учебни предмети) от досадно задължение в добре осъзната личностна необходимост, а ученикът - от пасивен, безразличен получател в активен и заинтересован.

Разбирането е компонент на мисленето като обобщено и опосредствано отражение на съществени свойства, връзки и отношения. То е процес на извличане

на смисъла. Разбирането е осмисляне на отразявания в знанието обект, формиране на смисъл на знанието в процеса на действието с него.

Възможностите, които предлагат информационните и комуникационните технологии, позволяват да се реализира т. нар. от конструктивистите *преподаване и учене отгоре надолу*, тоест учебните задачи, които учениците изпълняват по време на занятията по български, са комплексни, пълни и автентични. Този поход ненатрапчиво, без дидактика и основавайки се на личностните характеристики на ученика, успява да го включи в диалога, да го направи съпричастен към обсъжданата учебна информация. Това стимулира формирането на умения за мислене, води до изграждане на стратегия при решаването на учебната задача. Всяка стъпка от създадената стратегия подпомага осмислянето и разбирането на отделните компоненти на комплексната задача и насочва учениците към знанията, които са им необходими, и уменията за тяхното прилагане, за да се справят успешно.

Съхранение означава, че нещо е възприето и разбрано и има какво да бъде съхранено, тоест резултатът е налице. На етапа съхранение се проявява т.нар. закон за ефекта на Торндайк, който гласи, че „ако даден акт се следва от удовлетворяваща промяна в средата, вероятността актът да се повтори в подобни ситуации се увеличава“.

С оглед на обучението по български език, ако резултатите от езиковото обучение с помощта на компютърни технологии са положителни и удовлетворяват очакванията на учениците, въпросът за мястото на новите технологии по време на занятията по български език може да има само утвърдителен отговор.

От гледна точка на психологията психическите процеси, които съпътстват възприемането и усвояването на всяка информация (включително и учебната), са не само познавателни, но и афективни, емоционално-волеви. Освен знания познавателният процес предполага и наличието на едно или друго отношение на субекта към възприеманата действителност. „Всеки психичен процес, пише С. П. Рубинщайн, представлява отражение, образ на нещата и явленията в света, знание за тях, но взети в своята конкретна цялост, психичните процеси имат не само този познавателен аспект. Заобикалящите ни предмети и хора, явленията от

действителността, събитията, ставащи в света, така или иначе докосват нуждите и интересите на отразяващия ги субект. Затова психичните процеси изразяват не само *знание* за явленията, но и *отношение* към тях" [5].

Познанието и отношението в повечето случаи не възникват едновременно. Между тях съществуват темпорални различия и ако учителят наистина се стреми да бъде разбран от учениците, той би трябвало да следи тези процеси, за да внася необходимите корекции в своята работа. Ситуация, в която отношението липсва, може да се разглежда само като неуспех в общуването, а последствията от този неуспех се отразяват в резултатите от обучението на учениците. Ефектът се изгражда върху принципа на акумулацията: получените нови знания за някакво явление или личностно значим факт свързва всичко в едно и му придава емоционална обогатеност, тоест безстрастното съзерцание на учениците, пасивното им присъствие в клас може да бъде пречупено и да отстъпи място на *субективно-личностното отношение към учебната информация чрез включването на новите технологии, които за съвременните млади хора са личностно значим факт*.

Интегрирането на информационните и комуникационните технологии в процеса на езиковото обучение може да бъде едно от средствата за *преодоляване на демотивацията за учене на учениците*. Демотивацията произтича от редица явления, които могат да бъдат определени като своеобразни подкрепители на липсата на интерес и на осъзнат мотив за изучаване на предлаганата в съвременното училище учебна информация. Тези „подкрепители“ могат условно да бъдат наречени: *напрежение в съизмеримостта на понятията, „праг на чувствителността“ и „праг на насищането“*.

От философска гледна точка различните поколения възприемат света върху основата на различни парадигми. В това се изразява същността на т.нар. *напрежение в съизмеримостта на понятията*.

Логично следствие от промяната на смисъла и значението на образователните ценности, потребности и интереси е смяната на образователната парадигма в обучението по български език, което (поне на теория) се изразява в комуникативно-прагматическата насоченост на занятията по български език. Но системата на образование и обучение и днес се опира на логически йерархии, водещи началото

си от Аристотелевата система на придобиване на знание. Преподаването по тази система е поетапно, изгражда се на принципа „стъпало след стъпало“, на принципа на натрупването. Тези изходни позиции са в основата на т.нар. логически, картезиански начин на обучение. Отправяйки се от ядрото на фундаменталните понятия, усвоени в процеса на първоначалното обучение, човек овладява по-нататък нови, преминавайки с помощта на логическите връзки, от общите към все по-частни понятия.

Според Абраам Мол [6] тези логически йерархии са загубили предишната си цена в съвременното информационно общество. Той е убеден, че съвременният човек открива обкръжаващия го свят по метода „проби и грешки“ и ако е разбрал нещо в някаква област, това съвсем не означава, че владее структурата му. Съвкупността на неговите знания са почерпани от живота, от придобитите според нуждите му сведения.

Друг съществен факт, който спомага за увеличаване на напрежението в съизмеримостта на понятията, е разликата в „екраните на понятията“, предлагани от традиционната и от съвременната култура. Според Абраам Мол културата дава на човека „екран на понятията“, върху които той проектира и с които съпоставя възприятията си от външния свят. Екранът, който предлага *традиционната култура*, има рационална, мрежеста, геометрически правилна структура. На тази основа човек с лекота преминава от едно понятие към друго или съпоставя старите с новопридобитите. Движейки се от един възел на мрежата към друг, всеки познавателен акт преминава през редица здраво свързани етапи. „Екранът на понятията“ по своята структура напомня тъкан от стабилно съединени напречни нишки. В процеса на обучението тези нишки стават все повече, тъканта се уплътнява, образувайки здрава икономично построена структура.

Съвсем друг екран предлага *мозаичната култура*, чийто най-добър пример е световната информационна мрежа. Като идея светът на интернет би следвало да е безкраен и той действително е един разгръщащ се, всеобщо достъпен универсум. Неговият принцип е „всичко, по всяко време, на всяко място“. „Екранът на понятията“, който предлага мозаичната култура, е сходен на купчина влакна, слепени на случаен принцип, нахвърляни в пълен безпорядък. Това образуване

възниква благодарение на факта, че индивидът се потапя в потока от неподредени съобщения. Знанията се формират от разпокъсани парчета, свързани чрез прости, чисто случайни отношения в резултат на близко по време усвояване или на асоциация на идеите. Тези парчета не образуват структура, но притежават силата на сцеплението, която не по-лошо, отколкото логическите връзки, придава на „екрана на знанието“ определена плътност и компактност.

Този модел на изграждане на „екрана на знанието“ определя приоритетното място, което придобива т. нар. Едуард де Боно „странично мислене“. Де Боно разграничава два типа мислене - вертикално и странично.

Вертикалното мислене е традиционното логическо мислене, което сме наследили от древността. Основна негова характеристика е непрекъснатостта, тоест зависимостта на всеки етап на мисленето от предшестващия. Традиционното обучение се опира изключително на вертикалния тип мислене.

Страничното мислене се гради върху коренно различни принципи. То не развива модела, а го преструктурира. Страничното мислене е генериращо. Целта му е движението - движение от концепция към концепция, от една гледна точка към друга. То не открива адекватни решения, а се опитва да търси по-доброто.

Вертикалното мислене е аналитично - интересува се откъде идва една идея, тоест поглед назад. *Страничното е провокиращо* - то се пита докъде може да доведе една идея, което е поглед напред. В практиката страничното и вертикалното мислене трябва да се използват заедно, редувайки се. Страничното мислене извежда нова идея, а вертикалното я развива докрая. По този начин в процеса на занятията по български език намират своето място и традиционните, и иновативните методи на обучение (и на преподаване, и на учене).

Така нареченият „праг на чувствителността“ е свързан с осъзнаването на ценността на учебната информация по български език (както и по останалите учебни предмети), която предстои да бъде усвоена на всяко отделно занятие. Ценността на дадена информация (включително и учебната) най-често се разглежда като прагматично свойство, тоест определя се от нейната значимост, важност и полезност за онзи, който я получава, в преобразуването ѝ в личностна ценност. А. А. Леонтиев обяснява този процес по следния начин: „Ако външната

сетивност свързва в съзнанието на субекта значението с реалността на обективния свят, то личностният смисъл ги свързва с реалността на самия негов живот в този свят, с неговите мотиви. Личностният смисъл именно създава пристрастността на човешкото съзнание" [7]. За учебната информация по български език е важно тя да бъде актуална, личностно значима за ученика, тоест ученикът да осъзнава нейната ценност за самия себе си. По този начин поднесената от учителя учебна информация може да премине „прага на чувствителността", което улеснява следващите етапи на възприемане, разбиране и съхранение.

Друг всеизвестен факт е, че количеството учебна информация, която учениците са задължени да изучават, се предлага на принципа „колкото повече, толкова по-добре". Но този принцип е валиден до определена граница - т. нар. „праг на насищането", от който, вместо увеличаване на ефекта от обучението, започва обратният процес - постепенно стихване на интереса. Пределът на насищането личността преживява субективно като апатия и пасивно отношение, а по-късно и като раздразнение към институцията (в случая училището), която я предлага.

От психологическа гледна точка това негативно отношение е следствие от погасяването на т.нар. ориентировъчен рефлекс. Психологически и психофизиологически изследвания доказват по безспорен начин, че ориентировъчната реакция се активира само при въздействието на нова и значима за човека информация, тоест учебната информация би засегнала интереса на учениците и би ги мотивирала да я усвоят само ако бъде оценена като полезна, съществена за самите тях, любопитна и атрактивно поднесена (чрез възможностите, които предлагат компютърните технологии).

Като обобщение и заключение на настоящото изложение могат да послужат думите на проф. Димитър Павлов: „Компютърните технологии дават пълна възможност за действителна индивидуализация и диференциация на обучението по обем, съдържание, темп, равнища на задълбоченост, времетраене и т. н."

С оглед на обучението по български език интегрирането на новите технологии по време на езиковите занятия е необходимо и съществено условие за неговото обновяване в съответствие с промените в съвременния информационен свят, за да

може то да запази стратегическата си роля на „пръв и главен предмет" (А. Т.-Балан) както за отделната личност, така и за обществото като цяло.

ЛИТЕРАТУРА

1. Симеонов, В. Журналистиката. С. 1999
 2. Михайлов, В. Медийна рецепция. С. 1998. По тази книга е цитиран Николас Негропонте
 3. Витгенщайн, Л. Философски изследвания. С. 1988
 4. Георгиев, О. Г. Каприев. Философия. 2001. По тази книга е цитиран М. Хайдегер.
 5. Рубинщайн, Л. Основн общей психологии. Л. 1946
 6. Мол, А. Социодинамика культуры. М. 1986
 7. Леонтиев, А. А. Дейност. Познание. Личност. С. 1978
 8. Ангелова, Т. Методика на обучението по български език. Съвременни проблеми. С. 2005
 9. Димчев, К. Обучението по български език като система. С. 1998
 10. Здравчев, Л. Ив. Пospаланов. Развитието на мисленето на учениците по системата на д-р Едуард де Боно. С. 1985
 11. Павлов, Д. Образователни информационни технологии. М-1, М-2. С. 2001
- Павлов, Д. Идеите остават С. 2004

За автора: Мария Христова, Софийски университет „Св. Климент Охридски"
Факултет по славянски филологии hristovamariaQ@abv.bg